

APROFITAMENTS COL·LECTIUS I REVOLUCIÓ BURGESA ALS BOSCOS DEL VALLÈS OCCIDENTAL (1827-1840)

Pere Roca i Fabregat

Entre molts altres aspectes, el desenvolupament del programa polític de la burgesia espanyola de la primera meitat del segle XIX implicava l'aplicació d'una nova legislació liberalitzadora i privatitzadora al conjunt del món rural del moment. A partir de la tercera dècada de l'esmentada centúria, els processos de desamortització, desvinculació i supressió del règim senyorial van significar la culminació d'un llarg procés històric en el qual la terra, el principal factor productiu d'aquella societat, va passar sota el control de propietaris privats, tot superant l'etapa anterior que els mateixos burgesos havien catalogat de "propietat imperfecta".¹ Els canvis que implicava aquesta nova legislació no van afectar igualment totes les regions espanyoles. Els estudis que s'han fet sobre el procés desamortitzador a Catalunya han demostrat que les vendes de terres pertanyents a institucions eclesiàstiques i comunitats pobletanes en cap moment no es poden comparar amb els grans volums de superfície i de diners característics d'altres territoris espanyols.²

A les comarques catalanes dominades per les explotacions del tipus masia, el procés de privatització de terres s'havia estat produint de forma velada però constant des del final de l'època medieval.³ Per això, quan la burgesia va començar a legislar sobre aquest aspecte, els detentadors del domini útil de les masies ja controlaven en quasi propietat un segment molt important de les terres de conreu, els boscos i les pastures. Les lleis burgeses no van fer res més que confirmar aquest control a partir d'una nova legalitat. Com afirma Rosa Congost, la legislació liberal no va descobrir la propietat: "Les mesures liberals burgeses van significar, sobretot, la consolidació i el respecte a uns drets de propietat privats existents i, per tant, l'aprovació i legitimació d'unes determinades relacions d'explotació."⁴

A Catalunya, aquests drets de propietat privada es van anar definint amb ritmes i intensitats diferents molt abans de la revolució agrària liberal de mitjan segle XIX. Aquests ritmes i intensitats depenien del grau de desenvolupament de les relacions socials i econòmiques pròpies del capitalisme agrari: del procés de diferenciació en el si de la comunitat pagesa i del nivell de mercantilització del producte agrícola. En el marc català, les regions del litoral i del prelitoral eren les que havien avançat més en aquest sentit.⁵

Lògicament, el bosc havia estat un d'aquells espais agraris precoçment privatitzat pels amos de les masies. Però, donada la importàcia estratègica de la llenya en les economies orgàniques,⁶ cal pensar que aquesta privatització en cap moment no podia ser una simple exclusió d'ús, de la forma que ho podien ser els camps de conreu permanent o altres espais agraris. Segons el Grupo de Estudios de Historia Rural, a Catalunya "fue una institución privada la que cumplió unas funciones que, en otras partes, se encomendaron a los montes comunales y a las instituciones municipales (...) la existencia del mas (...) hizo compatible, desde un punto de vista técnico, la escasez de monte público y la considerable abundancia de espacios silvopastoriles."⁷

Partint d'aquestes constatacions introductòries, les pàgines que segueixen tenen per objectiu confirmar els tres grups d'hipòtesis següents:

a) *Constatar que, a l'inici del segle XIX, tot i l'avançat procés de privatització dels recursos forestals, perduraven*

pràctiques col·lectives d'aprofitament dels boscos de les masies del Vallès Occidental. Aquestes implicaven unes formes d'ús clarament delimitades i que fins a la segona dècada del segle XIX van plantejar pocs enfrontaments amb els amos dels boscos.

b) Durant els anys finals de la segona dècada del segle XIX (en concret l'any 1827) es produeix un radical capgirament en la concepció que els amos dels boscos tenien de les antigues formes d'ús col·lectiu. De la permissivitat es va passar a la prohibició absoluta de l'accés als recursos forestals.

c) Les raons d'aquest canvi de perspectiva es poden buscar en l'evolució de la conjuntura econòmica, però la radicalitat del canvi i la cronologia centrada en la dècada dels anys trenta fan pensar que som al davant d'un enfrontament social de més gran volada.

La font d'informació bàsica que es farà servir en aquest treball són els registres dels processos judicials de la batllia i del jutjat de primera instància de Terrassa, que actualment es conserven a l'Arxiu Històric Comarcal de la mateixa ciutat. Aquesta és una font poc utilitzada però essencial per copsar els conflictes socials d'un determinat moment històric. En la mesura que a finals dels anys vint del segle XIX l'accés al bosc es va convertir en un delictes, les informacions d'aquesta documentació es fan imprescindibles per a l'estudi d'aquesta problemàtica típica de molts dels processos de reforma agrària burgesa.⁸

L'ordre tradicional als boscos vallesans

A la fi del segle XVIII, l'agricultura i la societat rural del Vallès Occidental participaven clarament de moltes de les característiques de les zones econòmicament més dinàmiques de Catalunya. A banda d'un elevat nivell de mercantilització del producte agrari i d'una acusada diferenciació social i de riquesa en el si de la comunitat pagesa,⁹ també es pot observar que els recursos forestals ja estaven pràcticament tots privatitzats. La documentació de l'època confirma plenament l'anterior observació. Així ho afirmava un interrogatori contestat l'any 1770 pel batlle de Sant Pere de Terrassa: "Ya se ha dicho que las dos terceras partes del terreno se componía de bosques, que se criavan robles, encinas y pinos, que estos eran de particulares y no de común."¹⁰ En un recompte dels boscos i arbres dels termes municipals de Sant Cugat i de Rubí fet l'any 1808 es pot observar que la situació de Sant Pere de Terrassa no era excepcional perquè el "número de bosques y árboles que contiene el presente estado son de particulares y ninguno corresponde a propios, a valdíos ni realengos".¹¹ L'arrendament de les terres de propis —que era la principal font d'ingressos de molts pobles abans de la desamortització— ja no es practicava a municipis com ara Terrassa, Rubí, Sant Pere de Terrassa, Ullastrell, Viladecavalls i Matadepera, ja que "el estado de los propios y arbitrios de este común [es refereix a Sant Pere però es pot generalitzar a molts altres] se reduce a lo que saca de los arriendos de carnicería, mesón, panadería, taverna y gabela".¹²

La documentació exposada confirma plenament l'anterior afirmació sobre l'elevat nivell de privatització dels boscos vallesans ja a mitjan segle XVIII. Però que els

boscoss fossin privats no implicava que l'accés hi fos absolutament prohibit. En un interrogatori datat l'any 1733, on es demana informació relativa al costum forestal de Sant Pere de Terrassa, s'afirma que

“consta igualmente de los mismos testigos (...) que los que cortan lenya en las tierras ajenas o que se llevan la que se halla cortada en dichas tierras puede el dueño de ellas hacerles intimar el ban y ejecutarles por la pena incurrida”.¹³

En el marc d'aquest costum tradicional, el delictes forestal se centrava a agafar llenya ja tallada, tallar-ne de verda i fer carbó vegetal.

La pràctica judicial del tribunal de batlle de Terrassa durant el segle XVIII s'amotllà perfectament a l'anterior causística legal. S'han localitzat solament quatre processos judicials referents a delictes forestals per a tota la segona meitat del segle XVIII. Òbviament, els casos devien ser molts més, però els que s'han conservat il·lustren perfectament els límits del que sembla que era el delictes forestal antic. El primer és de l'any 1785 i fa referència al robatori de fusta d'un formiguer. El propietari va declarar que “ahir dia 4 del corrent mes, a las 4 de la tarde poch més ó menos trob en ma heretat a la muller de Rafel Ballester, texidor de llana de la present vila, acompanyada de una filla sua, que havian aplegat llenya feta de formiguers y altres tronchs de dita ma heretat”.¹⁴ El gener del 1795, Magí Domingo va ser sorprès pel propietari del bosc quan “tallava y havia tallat branques de un roure jove havent-lo molt maltractat y, com lo renyás, may li tornà resposta, sí que resolgué deixar la llenya y se n'anà”.¹⁵ En cap dels dos processos hi ha intent de defensa per part dels acusats, possiblement perquè la contravenció del costum era palesa.

Fer carbó vegetal en boscoss aliens també constituïa un delictes pel fet que es tractava d'un aprofitament que implicava la prèvia tala de fusta. La queixa d'un propietari de Matadepera resumeix un delictes que devia ser molt estès als boscoss de Sant Llorenç: “(...) con el mayor atrevimiento y sin título alguno no ha dudado en entrarse en los bosques de nuestra heredad y particularmente el llamado la Soleyta sito en el término de Matadepera cortando los árboles mayores de su recinto y abatiendo encinas para hacer carbón”.¹⁶

Ben segur que el volum de tensions generades al voltant de l'aprofitament dels boscoss havia de ser molt més important que el ressenyat. De totes formes, cal tenir en compte que aquests processos del segle XVIII són molt diferents dels que apareixen a partir de la dècada dels anys vint del segle XIX. En aquests darrers, el concepte de delictes forestal s'ha ampliat de forma considerable, i s'hi inclouen accions que no eren castigades en el costum antic. És lògic que la principal font que ens informa sobre aquestes pràctiques tradicionals siguin els processos per delictes forestal del segle XIX, per la simple raó que és en aquests moments quan es posen en qüestió aquests drets col·lectius.

La primera pista sobre aquest costum forestal tradicional ens l'ofereix un escrit de l'Ajuntament de Sant Pere de Terrassa de l'any 1835, on es transmet una queixa dels propietaris sobre l'increment de les tals d'arbres als boscoss del terme: “(...) a pesar de que se permite a los pobres el que se lleven fajos de lenya perdida para el consumo de sus familias, y no contentos con la lenya seca se arrojan a cortar

los árboles enteros”.¹⁷ Els processos posteriors al 1827 confirmen de forma reiterada que la recollida de la llenya perduda era un dret col·lectiu plenament assumit. El juliol del 1827, Jaume Vilanova va ser sorprès tallant fusta en un bosc de Pere Barata. Un cop davant del batlle no va negar el fet ni va al·legar cap tipus de dret però no creia que es tractés de cap delictes pel fet que “la lenya que llevaba a cuestras era de la perdida” i al guardabosc que l'havia detingut “le pidió por favor les dejase llevar la lenya ya que era perdida”. En un altre exemple, Josep Nuvell, de Sabadell, declarava que “es verdad que entró en su bosque pero no fue más que una pequeña porción de lenya la que se llevó como cosa de unas tres libras de lenya podrida”. El desembre del 1827, un pagès de Terrassa i la seva dona afirmaven que després d'entrar a l'heretat de Miquel Bogunyà “habían cortado un pino seco y corrompido” i també “cortado unas ramas secas que había en ella”. Molta més concisió i coneixença dels seus drets tradicionals demostren un fuster i un espartenyer de Terrassa que, després de ser sorpresos al bosc, afirmaven que “no deben pagar la pena de ban pedida por ser lenya perdida y hallada en el camino”. Igual de taxativa va ser la declaració del pagès de Sant Feliu del Racó Jacint Masabeu, que “creía no hacer daño con motivo de ser lenya que cortó de dos pinos muertos y secos”.¹⁸

No es tracta pas de veure si molts d'aquests declarants deien la veritat o bé si havien tallat realment un arbre viu o havien agafat llenya ja tallada per l'amo del bosc. L'aspecte que interessa destacar és que tots els acusats es defensen al·legant un dret que segons ells és incontestable: el dret de recollir la fusta seca dels arbres o de terra. L'anterior declaració de l'Ajuntament de Sant Pere de Terrassa ja confirmava l'existència d'aquesta pràctica, que havia de beneficiar els sectors més pobres d'aquella societat. L'any 1838, el *Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona* també es feia ressò d'aquest costum i manava als ajuntaments dels pobles de la demarcació que possessin “especial cuidado las justicias en que no falten repuestos de lenya a precios cómodos para las clases pobres”.¹⁹

La defensa de la propietat dels boscoss

A la fi del segle XVIII, la pràctica totalitat dels boscoss del Vallès Occidental formava part de patrimoni privats. Els titulars d'aquests eren essencialment els amos de les grans masies de la zona, que, per exemple, al terme de Sant Pere de Terrassa posseïen el 85 % de les 2.034 quarteres de bosc registrades al cadastre del 1833.²⁰ Durant el segle XVIII, i encara que molts d'ells no treballessin les seves terres, aquests propietaris s'autoqualificaven simplement de “labradors”. Evidentment, aquests “labradors” no poden ser assimilats a simples pagesos, perquè alguns tenien masovers al davant de les seves explotacions, i els que vivien a les seves masies estaven envoltats d'un ampli servei domèstic de criades, mossos i personal dependent.

A partir de la fi de la segona dècada del segle XIX, al mateix moment en què, com veurem seguidament, s'inicia una rotunda lluita contra totes aquelles formes d'aprofitament dels recursos forestals que no passaven per la propietat privada individual, aquest grup comença un clar procés de diferenciació dins de la comunitat pagesa, tot autoqualificant-se de “labradors hacendados” o simple-

ment d'“*hacendados*”. Aquesta nova denominació no era gratuïta i responia tant a la gran extensió en terres de conreu i boscos dels patrimonis corresponents com a una clara voluntat de defensa del seu ús privat. L'exemple més clar d'una d'aquestes famílies hisendades és la dels Barata de Matadepera,

“que por sus justos y legítimos títulos, por sí y por sus antecesores, desde tiempos muy antiguos se hallan dueños y poseedores de varias heredades con sus correspondientes casas compuestas de distintas piezas de tierra, unas campos otras plantadas de viña, de olivos y la mayor parte de bosques, encinares y pinos sitas en el propio término de Matadepera, San Martín de Mura, San Feliu del Racó y San Pedro parte foránea de Tarrasa”.

En un altre apartat, el ban explicita el paper central dels terrenys boscosos en el funcionament de les grans hisendes vallesanes:

“Y en calidad de tales dueños y poseedores han percivido y perciven los frutos resultantes de las propias tierras, se aprovechan de las leñas de sus bosques, haciendo carbón o el uso que más útil les parece y de las hierbas y bellotas paciendo en ellas sus ganados.”²¹

Aquest procés de redefinició com a grup diferenciats dins de la pagesia (fins i tot dels seus estrats més rics) va anar acompanyat d'un canvi dels seus llocs de residència. Molts d'aquests hisendats havien abandonat les seves masies i s'havien traslladat a viure als nuclis urbans de Sabadell i Terrassa. Aquest fet els permetia d'identificar-se amb els interessos de la burgesia urbana, llavors ja en auge gràcies al desenvolupament industrial de les dues principals viles vallesanes. D'altra banda, alguns dels representants d'aquesta burgesia, com és el cas del fabricant de draps Bartomeu Amat, eren propietaris de boscos.

Més enllà dels canvis de residència i de denominació com a grup social, el que ens interessa destacar de les formes d'actuar d'aquests propietaris rurals és la radical variació dels principis que fins al moment havien regit l'accés de la comunitat als boscos de la zona. Aquest canvi d'actitud per part dels propietaris es demostra per l'aferrissada defensa dels seus drets que fan els acusats de robatori, i molt especialment per l'increment del volum de processos judicials sobre aquest aspecte que es registra durant la primera meitat del segle XIX. Si entre 1733 i 1852 s'han documentat vint-i-quatre processos per robatoris de fusta, solament quatre corresponen al segle XVIII; la resta són tots del segle XIX, i d'aquests n'hi ha disset que es concentren en el període 1827-1834. Havien de ser anys de canvis radicals als boscos i al món rural vallesà.

La insistent defensa dels seus drets per part dels hisendats vallesans a l'inici del segle XIX havia d'anar recolzada per una legislació que no deixés dubtes sobre el significat i l'abast de la propietat. Durant la primera meitat del segle XIX —especialment en els períodes de govern burgès— ja havien estat promulgades diverses lleis privatitzadores dels boscos.²² A Catalunya, la institució del ban havia permès avançar en aquest sentit, com a mínim des de mitjan segle XVIII. Si un propietari rural veia delmats els seus interessos i drets per l'entrada de terceres persones a les seves terres o boscos podia demanar la promulgació d'un ban a la Reial Audiència. Un cop concedit, en aquest es declaraven

tancades les propietats, s'hi prohibia l'entrada a qualsevol persona i es determinaven les penes per als infractors.

El ban que l'any 1827 tancava l'heretat de can Bogunyà va ser publicat i pregonat, com molts d'altres durant aquests anys, “con alta e inteligible voz precediendo sonido de trompeta según estilo de los parages públicos y acostumbrados de la parroquia de San Pedro” i “en las horas de mayor concurso de la gente”. El seu redactat ens serveix per il·lustrar els objectius d'aquesta legislació. El capità general de Catalunya, com a màxima autoritat, ordenava i manava

“a todas y qualquiera personas, de qualquier estado, grado, calidad y condición que sean, que en adelante no se atrevan por sí ni por interpuesta persona a hacer entrar ningún género de ganado en la expresada heredad, bajo pena de 5 sueldos por cabeza de ganado menor y de mayor 10 sueldos, si fuese de día, y de duplicado siendo de noche, cortar y hurtar árboles, sus renuevos y leña de la referida heredad, hurtar estiércol, bellotas y frutas, trigos, legumbres así en grano como en paja ni otras qualquiera especie de frutos, desviar, hurtar sus aguas, arrancar piedras, ni pasar de día ni de noche a pie ni a caballo por la mencionada heredad, haciendo caminos nuevos e inusitados bajo pena de 3 libras siendo de día y duplicado siendo de noche y de la pérdida de la caballería e instrumentos con que se ejecuten los referidos daños”.²³

La novetat d'aquesta legislació no radica en la seva existència, perquè al Vallès els bans de tancaments de boscos i terres ja eren coneguts des de mitjan segle XVIII, i de fet molts dels publicats a partir de la segona dècada del segle XIX no són sinó reedicions d'altres de més antics. Durant aquests anys, els amos dels boscos volen donar un nou contingut als seus drets de propietat i l'únic camí per aconseguir-ho passa per assegurar el més absolut compliment de la normativa dels bans, i molt especialment de les sancions que aquests determinaven. Segons els hisendats era important el principi d'autoritat:

“(…) la escusa de que los agresores taladores de bosques y leñadores no tienen bienes con que satisfacer las penas impuestas contra ellos en los bandos reales, y las costas de los expedientes a cuya formación dieron motivo no debe serlo para que queden impunes los que carezcan de bienes, como sucede en la mayor parte de los que se dedican a este punible ejercicio, y se hagan ilusorias las reales órdenes espedidas sobre la materia en el año 1816 y los bandos indicados. El que no pueda satisfacer con el bolsillo pague con el pellejo. Redúzcasele a prisión por vía de corrección y quedará satisfecha la justicia, y menos común este abuso.”²⁴

El recurs a la figura dels guardaboscos va ser un element absolutament nou, que cal relacionar amb el creixent interès dels amos dels boscos en defensa de les seves propietats.²⁵ Sense aquests, difícilment s'hauria pogut aplicar amb la radicalitat necessària la legislació dels bans, i són també una clara materialització del control dels propietaris sobre els seus boscos. Com a elements característics de la nova política forestal, aquests guardes també van aparèixer a partir de finals de la dècada dels anys vint del segle XIX.

Durant el segle XVIII, i part del segle XIX, els propietaris dels boscos havien fet servir com a improvisats guardes els

seus mateixos masovers i mossos. En alguns dels processos estudiats apareix clarament delimitada aquesta funció. Aquest és el cas de Vicenç Cardús, pagès i masover de l'heretat Gorcs, que "a un quart per las sis horas del matí o a poca diferència, sentint tallar en dita heretat Gorcs ordenà a Vicenç son fill anàs a vèurer-ho com luego hi anà".²⁶ La vigilància del conjunt de l'heretat i dels boscos en concret devia ser un aspecte destacat dels contractes de masoveria. De totes formes, la capacitat de control d'aquests pagesos era limitada i difícilment podien ser eficients, en uns moments de multiplicació dels robatoris de llenya. Les condicions dels anys vint i trenta obligaven als hisendats a la creació de cossos de més capacitat repressiva, com ara els guardabosc, els quals, òbviament, podien continuar essent ajudats pels servents dels amos, com demostra un procés del 14 de maig del 1834, on es detalla la detenció de tres homes que tallaven llenya en una heretat de Sant Llorenç Savall: "auxiliados del guardabosques y mosos que tuvo a mano fueron conducidos y presentados al baile del mismo pueblo de Castellar".²⁷

Molt abans de la instauració per part de l'Estat liberal d'un cos oficial de guardes rurals, alguns dels hisendats de la zona estudiada ja havien posat en funcionament un sistema de vigilància rural privat i costejat de forma individual o per associacions de propietaris. El primer d'aquests apareix documentat en la significativa data del 1827, moment en què també es fa palesa, de forma clara, la intenció dels amos de limitar de forma absoluta l'accés als seus boscos. Els dos primers guardes van ser Gabino Xicolà i Jaume Altimira. El primer era veí de Sabadell, mentre que l'altre era un pagès de Sant Pere que feia les funcions de guarda de les heretats dels hisendats Miquel Bogunyà, Pere Barata i del fabricant de draps Bartomeu Amat. L'aparició d'aquests guardes a la documentació judicial no es produeix, tant en funció de la seva missió de repressió dels robatoris de llenya, com a conseqüència de l'impacte que les seves formes d'actuació van produir en el conjunt dels no-propietaris. L'estiu del 1827, el guardabosc Altimira va sorprendre Valentí Montserrat, teixidor de llana de Terrassa, tallant llenya a l'heretat Bogunyà. Montserrat

va ser acusat de robatori i "por haberle desafiado en el bosque". En aquest cas, l'acusat no nega haver tallat llenya, però reclama que "le pague el agravio por haberle apuntado una escopeta".²⁸ El comportament d'Altimira amb els pressumptes lladres era excessiu, i fins i tot el batlle de Terrassa li recomanava que "se conduzca con toda moderación en iguales lances, evitando motivos fundados de queja".²⁹ En aquest aspecte, la llei encara estava del cantó dels agreujats per haver estat encanonats amb l'escopeta. Un memorial notarial de l'any 1829 explica clarament que en aquells moments els nomenaments de guardabosc fets pel capità general tan sols donaven autorització

"para que usen el distintivo de una banda con la chapa de latón que manifieste el encargo que ejercen y no pudiendo autorizarles para que usen de sables se les permitirá utilizar cuchillo de montes como es costumbre a los de su clase".³⁰

Com veurem més endavant, el que realment atemoriria les autoritats era el fet que es pogués descontrolar l'ús de les armes de foc en uns moments en què les tensions socials i polítiques que portarien a l'enfrontament civil començaven a ser evidents.

Després de la seva aparició l'any 1827, els guardabosc de les heretats del Vallès tenen una constant presència en la documentació judicial fins a l'any 1835. Són els anys en què els amos tenen una clara intenció de prohibir de forma absoluta l'accés als seus boscos. Significativament, però, aquests guardes i la documentació judicial sobre robatoris de fusta desapareixen entre els anys 1835 i 1840. Aparentment, el delicte forestal ha desaparegut, però el que realment passa és que aquest s'està produint en unes condicions totalment incontrolables.

Un cop finalitzada la confrontació civil, les autoritats superiors no van trigar a regular l'aparició i les formes d'actuació d'aquests guardes, que, en el seu origen, depenien exclusivament de l'autoritat dels hisendats. Els primers nomenaments oficials de guardes rurals que s'han documentat són dels anys 1840 i 1845. Al primer, el governador civil de Barcelona exposava les raons de l'acció:

Panoràmica de la riera de les Arenes i Sant Llorenç del Munt. En el passat, la pressió humana sobre la superfície boscosa va ser molt forta. Aquesta fotografia fa evidents els seus efectes en zones del massís que avui són totalment boscades. Foto: Sara i Júlia Sanahuja. Arxiu Tobella.

“Decidido a cortar de raíz las devastaciones que algunos vecinos de esta población [Terrassa] y de las otras inmediatas causan en las heredades con menosprecio del sagrado derecho de propiedad y de la moral (...) he nombrado celadores de montes y plantíos a varios individuos a los quales han librado los correspondientes nombramientos.”³¹

Amb les noves condicions polítiques, la capacitat repressiva sobre el delictes rural va anar augmentant. Dels tres guardes del període anterior al 1835 es va passar a disposar, el 1845, d'una força de tretze homes per vigilar els camps i boscos de les parròquies de Sant Pere de Terrassa i Sant Julià d'Altura. Era un petit exèrcit i la seva existència és per ella sola demostrativa de les dificultats que havien tingut els amos per garantir la propietat dels seus boscos durant el període immediatament anterior.

QUADRE 1

Guardabosc de Sant Pere i de Sant Julià d'Altura el 1845

Sant Pere	Sant Julià
Valentí Brosa	Agustí Crous
Salvador Riera	Josep Crous
Jaume Ambrós	Francesc Rosselló
Miquel Maiol	Pau Cadevall
Valentí Güells	Antoni Jordà
Blai Gargús	
Salvador Ventaiol	
Josep Tost	

Font: AHCT. Documents històrics municipals. Lligall 1844-1847, 29 de juliol de 1845.

Els lladres de llenya

Dels vint-i-quatre processos judicials sobre robatoris de llenya pertanyents a la batllia i partit judicial de Terrassa, s'han obtingut referències d'un total de trenta-nou persones que havien participat en robatoris de llenya o en van ser acusades. Com demostra el quadre 2, d'aquells dels quals s'ha pogut conèixer el seu ofici, la major part són pagesos. La resta és una representativa mostra de la tipologia de treballadors característica de l'època preindustrial: dos paraires, dos teixidors de llana, dos traginers, un bracer, un fuster i un espartenyer. Pel que fa a les poblacions d'origen, destaquen Terrassa i Sant Llorenç Savall, amb set individus cada una. Segueixen, amb tres, Sant Vicenç de Jonqueres i Castellar; amb dos, Sabadell, i amb un Sant Pere de Terrassa, Sant Quirze, Sant Cugat i Rellinars.

Les declaracions fetes per alguns dels procuradors dels propietaris de boscos en la instrucció de les acusacions de robatori també ens permeten de concretar alguns aspectes relacionats amb la qüestió que inicia aquest apartat. Miquel Juliana afirmava que el seu representat, un hisendat de Sant Esteve de Castellar, “por razón de vivir en despoblado se halla continuamente vexado por los diferentes particulares de los pueblos y villas circunvecinas, quienes en menosprecio de las leyes se atreven a entrar en la referida heredad cortando y llevándose las cargas de leña”.³²

QUADRE 2

Lladres de llenya segons els tribunals terrassencs (1733-1853)

data	nom	població	ocupació
VI-1733	Josep Ollés	Terrassa	paraire
IV-1785	Rafael Ballester	Terrassa	teixidor de llana
I-1795	Magí Domingo	Sant Pere	bracer
IV-1827	Esteve Estaper	Sant Quirze	pagès
VI-1827	Valentí Montserrat	Terrassa	teixidor de llana
VII-1827	Jaume Vilanova	Terrassa	paraire
XII-1827	Tomàs Rodó	Terrassa	pagès
VII-1827	Miquel Masdeu	Terrassa	fuster
VII-1827	Joan Llach	Terrassa	espartenyer
I-1829	Josep Nuvell	Sabadell	
I-1829	Francesc Monistrol	Jonqueres	pagès
I-1829	Miquel Borràs	Jonqueres	pagès
II-1829	Pau Brossa	Castellar	pagès
VIII-1829	Jaume Messeguer	Castellar	traginer
XII-1829	Jacint Massabeu	St. Feliu R.	pagès
III-1830	Miquel Torras	Castellar	traginer
XII-1830	Pere Rovira	St. Llorenç S.	pagès
	Joan Cadafalch		
	Francesc Brossa		
	Vicenç Garriga		
	Josep Utset		
	Llorenç Lladó		
	Quirze Valls		
VI-1833	Pere Auladell		
	Josep Auladell		
IV-1834	Manel Ferrés	Jonqueres	pagès
	Pere Tatger		
	Joaquim Ferrés		
	Domènec Matas		
V-1834	Antoni Casanovas	Sabadell	
	Josep Canals		
	Jaume Serrallonga		
	Miquel Cuyarolas		
II-1840	Joan Bell	Sant Cugat	pagès
X-1844	Joan Rivas	Rellinars	pagès
IX-1843	Pau Pla	Sant Cugat	pagès
IV-1852	Bonaventura Soler	Polinyà	pagès

Font: Processos judicials de la batllia i jutjat de Terrassa entre 1733 i 1853.

En l'argumentació d'un ban de l'any 1827, un propietari de la mateixa parròquia també es queixava dels furtis de llenya als seus boscos i dels seus autors:

“No dudan varios vecinos de los lugares cercanos como son Castellar, Sentmenat y San Lorenzo Savall a perturbar de hecho al referido Cañellas haciendo caminos nuevos en sus propiedades, introduciendo ganado de toda especie a pastar sus hierbas, cortar leña de sus bosques (...) y hacer otros daños de muchísima consideración y trascendencia.”³³

Els responsables dels robatoris eren els habitants dels petits pobles pagesos de la zona, però tampoc no hi faltaven persones que vivien a les viles més grans de Sabadell i Terrassa. Es tractava de pagesos i artesans pobres o abocats a un procés d'empobriment. Les declaracions dels propietaris confirmen plenament aquesta observació:

“Pues es bien sabido que la mayor parte de los que cometen excesos no tienen más patrimonio que los vestidos

con que se cubren (...). Que la excusa de que los agresores taladores de bosques y leñadores no tienen bienes con que satisfacer las penas impuestas (...) no debe ser para que queden impunes los que carezcan de bienes como sucede en la mayor parte de los que se dedican a este punible ejercicio.”³⁴

Una revolta comunal als boscos vallesans?

Entre el final del segle XVIII i la dècada dels anys trenta del segle XIX es produeixen notables canvis en la forma com els amos dels boscos del Vallès Occidental n’entenien la propietat. D’una època de permissivitat en l’accés —exemplificada per l’acceptació de formes d’aprofitament comunal— es passa a una altra de privatització absoluta. En aquest nou marc, les tensions entre els guardes forestals dels amos i aquells sectors que havien entrat lliurement al bosc no van tardar a aparèixer. És temptador d’associar aquest interès privatitzador dels nous hisendats agraris a l’evolució d’una conjuntura econòmica que, des de la fi del segle XVIII, estava revaloritzant els espais forestals i incentivava els seus propietaris a excloure d’altres tipus d’aprofitament col·lectiu.

Un primer indicador d’aquesta conjuntura de revalorització dels espais forestals és l’evolució demogràfica. Entre la fi del segle XVIII i la dècada dels anys trenta del segle XIX es produeix un més que notable creixement demogràfic, centrat especialment en els pobles i en les dues grans viles que en aquells moments iniciaven la revolució industrial en la seva etapa fabril. Lògicament, aquest creixement poblacional va exercir una pressió sobre els recursos forestals perquè implicava una demanda més gran de llenya per al consum domèstic (en la calefacció i la cocció d’aliments), per a la construcció i també, molt especialment, per ser cremada a les calderes dels primers vapors, que en aquells moments s’estaven convertint en grans consumidors de fusta. La major demanda de fusta havia de forçar una alça dels preus i fer de la defensa privada dels boscos un clar objectiu dels hisendats. A més, el creixement demogràfic d’aquest període va anar acompanyat d’una expansió de la superfície plantada de vinya, procés que implicava la tala i la roturació de boscos. D’aquesta manera, la fusta es feia més escassa en el moment en què la demanda i els preus anaven en augment.³⁵

Fenòmens com els descrits poden explicar el canvi d’estratègia dels amos respecte dels seus boscos, però s’ha de dir que a la dècada dels anys vint del segle XIX aquests condicionaments ja no eren grans novetats. Poden explicar, per ells sols, una tendència de fons, però no pas la rotunditat del canvi anteriorment esmentat. La creixent tensió entre els propietaris dels boscos i aquells que gaudien dels aprofitaments col·lectius també s’ha de buscar en altres elements, en què els enfrontaments socials i, fins i tot, polítics tenen un paper molt més important.

La documentació que presentem més endavant sembla demostrar que una important raó de la nova estratègia dels amos dels boscos recau, precisament, en l’aturada d’aquest procés de privatització. Als ulls dels amos, la situació política dels primers trenta anys del segle XIX (la Guerra del Francès i la posterior restauració de l’absolutisme) no devia garantir una evolució prou segura en aquest sentit. Més en

concret, les mobilitzacions populars de la fi del Trienni Liberal, la revolta dels Malcontents i la guerra civil declarada entre liberals i absolutistes creaven unes condicions de gran incertesa política i molts propietaris ho van entendre com una discussió dels seus drets sobre la terra.³⁶ En plena guerra, les mateixes autoritats feien interpretacions de la legislació sobre privatitzacions que no podien deixar gaire tranquils els propietaris. El *Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona* del 12 de juny del 1838 determinava “que no se dé al artículo 1º del Decreto de Cortes de 8 de junio de 1813, restablecido por el de S.M. de 6 de setiembre de 1836, más extensión que la que expresa su letra y espíritu, según los cuales sólo se autoriza al cerramiento y acotamiento de las heredades de dominio particular, sin perjuicio de las servidumbres que sobre sí tengan (...) impidiendo [els alcaldes i els ajuntaments] asimismo el cerramiento, ocupación u otro embarazo de las servidumbres públicas destinadas al uso de hombres y ganados que en ningún caso pueden ser obstruidas”.³⁷

L’enfrontament anteriorment citat es va desenvolupar en tres moments clarament diferenciables. Entre el 1827 i el 1833, les tensions es vehiculen a partir de la defensa dels drets de cadascun dels dos sectors. A partir del 1833, i fins a l’any 1840, és la conjuntura de guerra civil la que determina les actuacions. La darrera fase s’inicia després de la victòria liberal; a partir d’aquest moment, la societat rural funcionarà sobre la base d’una legalitat clarament delimitada, però que no serà acceptada per tots els seus components.

En la primera fase, cada un dels sectors enfrontats fa servir la seva legalitat en l’argumentació dels seus drets. Els hisendats, aquella que defensa la propietat privada i absoluta dels seus boscos i que els bans estudiats en anteriors apartats expressen amb tota claredat. També hem vist que els que són acusats amb aquesta legalitat responen amb la seva, basada en els costums antics, que els autoritzaven a agafar llenya perduda i alhora defensar-se de certes actuacions violentes dels guardes. A més, la conjuntura política del moment els permetia argumentar els seus drets des de nous fonaments. El procurador d’un pagès de Terrassa acusat de robatori de llenya opinava del ban de l’heretat en qüestió que “no obliga por haber quedado sin uso mediante las guerras de independencia y últimas revoluciones”.³⁸ La possibilitat d’involució que suposava l’aixecament dels reialistes i dels malcontents forçava els amos dels boscos a fer més evidents els seus drets. Significativament, és també durant aquests moments quan comencen a aparèixer els primers guardes i es produeixen les primeres defenses dels drets col·lectius dels més pobres.

El període 1833-1840 va confirmar plenament les pors dels propietaris. En un escrit datat l’any 1835, el batlle de Sant Pere de Terrassa explica clarament un canvi radical en la intensitat dels robatoris:

“Se ha hecho tan general el abuso que con el mayor descaro se está haciendo en toda especie de árboles que ya los dueños de las propiedades no se atreven a impedir el corte de ellos, ni son suficientes los guardabosques que a dicho fin tienen acelerados [sic].”³⁹

L’abril del 1834, l’apoderat d’un propietari de boscos de Sant Llorenç ja declarava:

“Mi principal en su heredad y manso (...) tiene una larga extensión de bosque cual conservación es difícil por la mucha concurrencia de gente que van a robar leña, sin embargo los bandos penales que se han expedido y los recientes reales decretos que se han publicado para la seguridad de sus bosques y garantía de sus dueños. Pero de unos cuatro meses a esta parte no ha podido reprimirse el indicado abuso pues va haciendo rápidos progresos el de robar leña (...) la continuación del cual es ya irremediable sin un escarmiento capaz de contener a los más osados que prevalecidos tal vez de las circunstancias actuales o del sufrimiento de mi principal se presentan descaradamente en el referido bosque.”⁴⁰

Les “circunstancias actuales” a què fa referència el document no poden ser altres que la situació de guerra civil i la presència de les partides de “facciosos” per les muntanyes del Vallès.⁴¹ Sembla que aquestes van facilitar les entrades als boscos i l’inici d’una fase de tals desmesurades d’arbres. La por dels propietaris era real, i n’és una prova el fet que molts d’ells, a més de no poder fer vigilar els seus boscos pels guardes, van haver de marxar de les seves masies i refugiar-se a les ciutats fortificades:

“Por razón de las turbulencias y guerra civil que destraza el país en nombre propio y en el de otros varios labradores hallados en iguales circunstancias (...) exponen: que obligados por la extrema necesidad por salvar sus intereses y sus vidas los exponentes y sus compañeros se vieron precisados a abandonar sus campos, sus bosques y sus propias casas, y a acogerse dentro de las poblaciones fortificadas, sin otro medio de vivir que el de hacer recoger con la mayor penalidad lo que la rapacidad de los facciosos no puede llevarse o les perdona.”⁴²

Les temences dels propietaris no radicaven tant en el temporal allunyament de les seves possessions com que aquest fet comportés un trencament de la seva hegemonia sobre la societat pagesa. A Sant Pere de Terrassa, aquests tenien molt clar que la seva deserció podia comportar canvis no desitjats en la gestió dels afers de la Universitat Forana. Com s’ha vist abans, la guerra carlina havia comportat la fugida dels propietaris:

“(...) De esto resulta que han quedado no más que colonos y jornaleros de modo que en el Ayuntamiento que va a formarse ha de recaer precisamente la elección sobre la gente más miserable del pueblo.”⁴³

Aquesta era la base de la vertadera por dels hisendats: no poder continuar exercint el seu control sobre el conjunt de la societat pagesa de la zona.

La reacció d’aquells sectors desplaçats del tradicional accés al bosc té la seva lògica en un altre marc interpretatiu. Segons els propietaris afectats, durant el període 1833-1840, i emparada per la mateixa situació d’inseguretat i de manca de control consubstancials a la guerra, es produeix una veritable devastació forestal. Pot ser considerada com una forma de revolta contra el marc legal que s’intentava imposar i, sobretot, com una reacció dels sectors més pobres d’aquella societat enfront dels canvis que estava accelerant una economia industrial tan dinàmica com la que en aquells moments s’estava desenvolupant a la comarca.

Per un cantó, les tals indiscriminades es poden entendre com una forma de protesta pel trencament dels antics

costums per part dels propietaris.⁴⁴ Des de la dècada dels anys vint, la tendència privatitzadora era cada cop més clara, però en aquells moments els amos encara es podien recolzar en una legalitat que els emparava i en l’acció dels seus guardabosc. És evident que tot això es va ensorrar a partir del moment que les partides carlines van començar a controlar les muntanyes i els boscos del Vallès Occidental. Per un altre cantó, també sembla clar que aquestes partides no s’oposaven a les tals i que van impedir sempre que van poder el desenvolupament de les funcions dels guardes. Feia temps que els hisendats i les autoritats relacionaven delictes forestal i facció. L’any 1829, els futurs guardes havien de ser “sujetos que no tengan tacha alguna de adición a la rebelión constitucional ni a las últimas sublevaciones”.⁴⁵

Com s’ha indicat, les actuacions anteriorment ressenyades no es poden entendre desconnectades del procés d’empobriment i de proletarització que estaven patint amplis sectors de les poblacions de Sabadell, Terrassa i molts d’altres petits poblets de la zona. Els canvis en l’estructura productiva en el sector tèxtil llaner (especialment pel que fa a la mecanització i a la centralització de la filatura) i la mateixa guerra carlina van incidir de forma molt negativa en la capacitat de subsistència dels segments més pobres de la societat rural.⁴⁶ De forma similar a les mobilitzacions populars urbanes esdevingudes pràcticament durant els mateixos anys,⁴⁷ sembla lògic pensar que les capes empobrides del món rural reaccionessin contra allò que els semblava la manifestació més clara del seu empobriment, la impossibilitat d’accedir lliurement al bosc, amb la seva devastació quan les circumstàncies de la guerra ho van fer possible.

La devastació forestal pot tenir altres explicacions. La mecanització de la filatura de llana anava estretament lligada a l’ús de nous convertidors, en especial la màquina de vapor. Les primeres màquines de vapor instal·lades a Terrassa i a Sabadell cremaven llenya dels boscos de la zona. Com ja s’ha comentat, això va comportar que des de la fi de la dècada dels anys vint es produís una revalorització dels boscos directament relacionada amb els intents dels propietaris d’eliminar-ne els aprofitaments col·lectius. La demanda de fusta va oferir una puntual alternativa de subsistència als sectors més pobres, que, en les condicions del període 1833-1840, la podien obtenir fàcilment dels boscos que en aquella conjuntura s’havien quedat “sense propietari”. Això és el que sembla deduir-se d’aquesta proposició d’actuació feta pels hisendats per tal d’aturar les tals dels seus boscos:

“No se permita la entrada de ninguna carga de leña sin que presente el conductor permiso del dueño de la heredad en que la cortó, o sepa de fijo que es de su propiedad (...). Los esponentes se hallan agradecidos al interés que V.S. se ha tomado con la indicada providencia por la conservación de sus propiedades; mas como la orden no habla sino de los que introduzcan cargas de leña y puede introducirse a carretadas, y la mayor parte la traen a cuestras, desearían se dignase ampliar la citada providencia estendiéndola a unos y otros, entendiéndose en cuanto a los últimos con los que introducen leñas que no se dicen perdidas, o que causen un perjuicio progresivo.”⁴⁸

Les tensions acumulades en el període anterior al 1833 van esclatar en el moment en què la guerra va comportar la pràctica desaparició del control dels espais forestals per part

dels amos i quan el desenvolupament de la demanda urbana de llenya donava una àmplia sortida a la robada.

La fi dels enfrontaments civils va significar la victòria d'aquells grups que estaven a favor de la privatització dels boscos, però no es va resoldre el problema dels robatoris de llenya. Després del 1840, les condicions que l'havien creat van continuar existint i fins i tot es van reforçar. Per un cantó, els hisendats van tenir la total col·laboració de l'Estat liberal i el procés d'empobriment i de proletarització va afectar capes més àmplies de les poblacions rurals i urbanes. A mitjan segle XIX continuaven les queixes dels propietaris i es feien en termes similars als exposats en pàgines anteriors.

“Los propietarios dueños de bosques de esta jurisdicción han acudido muchas veces a mi autoridad a fin de que por todos los medios que estuviesen a mi arbitrio castigara y evitara los graves y continuados daños que están sufriendo todos los días con el robo de leñas y tala de árboles y consiguiente destrucción de sus bosques (...). No he podido satisfacer los justos deseos de los propietarios ni impedir un mal que considero de bastante gravedad, antes al contrario cada día va en aumento, escudados sin duda los leñadores con la excesiva suavidad del Código Penal con respecto a esa clase de delitos.”⁷⁴⁹

No discutirem aquí la rigorositat de les lleis aplicades als lladres de llenya. Sembla, però, que la forma d'actuar dels propietaris es va endurir considerablement. El que segueix és l'extracte d'un procés per robatori de l'any 1843 i el que s'hi pot observar és expressió clara dels canvis radicals que s'estaven produint en aquella societat:

“(...) que llegado allí vio también a Pablo Pla, de esta villa [Sant Cugat], a Jaime Margenat, hermano del alcalde, que tenía una escopeta apuntada a Pablo Pla y el alcalde con un palo le pegaba (...). [L'alcalde]mandó a su hermano Jaime que siempre y cuando viese a cualquiera cortar leña le tirase un tiro (...). Oyó que Pablo Pla decía que no le pegasen y que le dijesen cuánto valía aquella leña que él había cortado, que la pagaría.”⁷⁵⁰

Durant la instrucció de l'acusació es va demanar a un expert la valoració dels danys. Aquest va declarar que “vio allí al suelo un pedazo de tronco de pino y cuatro ramas (...) a su parecer era cosa de muy poco valor”.

NOTES

1. A. GARCÍA SANZ, “Crisis de la agricultura tradicional y revolución liberal,” dins A. GARCÍA SANZ i R. GARRABOU, [ed.] *Historia agraria de la España contemporánea. I. Cambio social y nuevas formas de propiedad (1800-1850)*. Barcelona, 1985, p. 7-61.
2. A. SEGURA, *Burguesia i propietat de la terra a Catalunya en el segle XIX. Les comarques barcelonines*. Barcelona, 1993, p. 76-111.
3. R. GARRABOU; E. TELLO; E. VICEDO, “De rentistas a propietarios: la gestión de patrimonios nobiliarios en el último ciclo de la renta feudal en Cataluña (1720-1840),” dins *Señorío y feudalismo en la península Ibérica. SS. XII-XIX*. Saragossa, 1993, p. 567-572.
4. R. CONGOST, *Els propietaris i els altres. La regió de Girona 1768-1862*. Vic, 1990, p. 190.
5. P. VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna. III. Les transformacions agràries del segle XVIII català*. Barcelona, 1986, p. 627-655. E. BADOSA, “El cercamiento de tierras en Cataluña (1770-1820),” *Revista de Historia Económica*, 3, 1984, p. 149-155. M. BOSCH; R. CONGOST; P. GIFRE, “Los ‘bandos’. La lucha por el individualismo agrario en Cataluña. Primeras hipótesis (ss. XVII-XIX),” *Noticario de Historia Agraria*, 13, 1997, p. 65-88. P. SALA, “Conflictividad rural en el monte comunal gerundense:

pueblos y mansos ante el Estado interventor en la segunda mitad del siglo XIX”, *Noticario de Historia Agraria*, 13, 1997, p. 114-122.

6. E. A. WRIGLEY, *Cambio, continuidad y azar. Carácter de la revolución industrial inglesa*. Barcelona, 1993, p. 70-73.
7. GRUPO DE ESTUDIOS DE HISTORIA RURAL (GEHR), “Más allá de la ‘propiedad perfecta’. El proceso de privatización de los montes públicos españoles (1859-1926),” *Noticario de Historia Agraria*, 8, 1994, p. 130-131.
8. R. GARRABOU, “La conflictividad pagesa a Catalunya i al País Valencià a l'època contemporània”, dins *Miscel·lània d'homenatge a Josep Benet*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991, p. 93-96. En un marc més general, vegeu els diferents estudis publicats a “Propiedad y gestión de los montes públicos españoles en los siglos XIX y XX”: *Agricultura y Sociedad*, 65, 1992.
9. P. ROCA i FABREGAT, “Agricultura i creixement urbà a la zona de Terrassa. 1750-1850”, *Terme*, 6, 1991, p. 36-43.
10. AHT. Documents històrics municipals. Lligall 1764-1770 (a. 1770).
11. AHT. Documents històrics municipals. Lligall 1801-1804 (a. 1804).
12. AHT. Documents històrics municipals. Lligall 1746-1756 (a. 1747).
13. AHT. Batllia. Processos. 9 de juny de 1733.
14. AHT. Batllia. Processos. 6 d'abril de 1785.
15. AHT. Batllia. Processos. 31 de novembre de 1795.
16. AHT. Batllia. Processos. 12 de desembre de 1799.
17. AHT. Documents històrics municipals. Lligall 1835-1836 (a. 1835).
18. Les referències documentals d'aquestes declaracions es poden trobar a partir de les informacions del quadre 2.
19. *Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona (BOPB)*, 75, 23 juny 1838, p. 303.
20. P. ROCA i FABREGAT, “Agricultura i creixement...”, *Op. cit.*, p. 40.
21. AHT. Batllia. Processos. 30 de desembre de 1827.
22. J. SANZ FERNÁNDEZ, “La historia contemporánea de los montes públicos españoles, 1812-1930. Notas y reflexiones (I)”, dins R. GARRABOU; G. SANZ [ed.], *Historia agraria de la España contemporánea. 2. Expansión y crisis (1850-1900)*. Barcelona, 1985, p. 193-207.
23. AHT. Batllia. Processos. 12 de desembre de 1827.
24. AHT. Batllia. Processos. 1 de juny de 1827.
25. R. CONGOST, *Els propietaris... Op. cit.*, p. 192-195.
26. AHT. Batllia. Processos. 31 de gener de 1795.
27. AHT. Batllia. Processos. 23 de maig de 1834.
28. AHT. Batllia. Processos. 1 de juny de 1827.
29. AHT. Batllia. Processos. 30 de juliol de 1827.
30. AHT. Arxiu notarial. Jaume Huguet, protocol 1829, p. 89v.
31. AHT. Documents històrics municipals. Lligall 1839-1840 (a. 1840).
32. AHT. Batllia. Processos. 11 de febrer de 1829.
33. AHT. Batllia. Processos. 5 d'agost de 1829.
34. AHT. Batllia. Processos. 1 de juny de 1827.
35. P. ROCA i FABREGAT, “Agricultura i creixement...”, *Op. cit.*, p. 43-48.
36. R. CONGOST, *Els propietaris i els altres... op. cit.*, p. 193. R. GARRABOU; J. PUJOL; E. SAGUER, “La crisi finisecular i la recomposició del món rural a Catalunya”, *Recerques*, 26, p. 108-109.
37. *Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona (BOPB)*, núm. 70, 12 de juny de 1838.
38. AHT. Batllia. Processos. 12 de juny de 1827.
39. AHT. Documents històrics municipals. Lligall 1835-1836 (a. 1835).
40. AHT. Batllia. Processos. 23 de maig de 1834.
41. BENAUL, J. M. “Industrialització i liberalisme 1808-1874”, dins *Història de Terrassa*. Terrassa, 1987, p. 282-284.
42. AHT. Documents històrics municipals. Lligall 1839-1840 (a. 1839).
43. AHT. Sant Pere de Terrassa. Correspondència, lligall núm. 2, 1835-1838 (a. 1835).
44. E. P. THOMPSON, *Costumbres en común*. Barcelona, 1995, p. 127-135. J. MARTÍNEZ ALIER, “Temes d'història econòmico-ecològica”. *Recerques*, 26, 1992, p. 56.
45. AHT. Arxiu notarial. Jaume Huguet. Protocol 1829, f. 89v.
46. J. M. BENAUL, “Cambio tecnológico y estructura industrial: la industria pañera catalana”, *Revista de Historia Económica*, 2, 1995, p. 217-221. P. PASCUAL i DOMENECH, “La Guerra dels Set Anys a la Conca d'Òdena (La visió d'un pagès: Martí Vidal, de Gallardes)”, *Recerques*, 10, 1979, p. 79-83 i 88-91. A. M. GARCIA i ROVIRA, *La revolució liberal a Espanya i les classes populars*. Vic, 1989, p. 365-370.
48. AHT. Documents històrics municipals. Lligall 1837-1838 (a. 1837).
49. AHT. Documents històrics municipals. Lligall 1848-1850 (a. 1850).
50. AHT. Batllia. Processos. 7 de setembre de 1843.